

Безособові форми дієслів каузованого руху в контексті народної культури

У статті розглядаються деякі дієслова з семантикою каузованого руху, для яких характерне безособове вживання (*несе, носить, занесло, принесло*). Показано, що ці дієслова генетично пов'язані з агентивними двочленними конструкціями, в яких у ролі суб'єкта виступає номінація надприродної істоти. Виявлено природу негативної оцінки таких виразів та їх зв'язок з народними віруваннями.

Ключові слова: *безособові дієслова, агентивні конструкції, негативна оцінка, каузоване переміщення, народна культура.*

Властивості та походження безособових дієслівних форм у слов'янських мовах віддавна привертають до себе увагу дослідників. Такі дієслівні форми позначають ситуації, в яких відсутнє активне начало — каузатор дії чи стану, оскільки "означають дію чи стан, що не передбачають особи — виконавця дії чи носія стану" [6, 44]. Неможливість постановки підмета при безособових дієсловах корелює з їхніми семантичними особливостями: їх семантика "несумісна з уявленням про активного діяча" [1, 363].

Питанням про граматичні особливості, семантику, типологію й походження безособових дієслів, а також безособових речень, які вони утворюють, присвячувало свої праці багато славістів. Одним з перших на матеріалі церковнослов'янської мови їх описав Мелетій Смотрицький у своєму творі "Граматіки славенския правильное синтагма" (1619 р.). Проте досі залишається не розв'язаною остаточно проблема генези безособових дієслів (та ширше — безособових речень). Більшість мовознавців, що заторкували це питання, вбачають у безособових конструкціях результат згортання двоскладних особових речень, у яких відбито архаїчні уявлення наших предків про міфічне активне начало. Так, О. Пешковський зауважував, що такі конструкції як рос. *свет светит, гром гремит* "вказують на первісну, міфічну причину явища, на міфічного діяча, що його здійснює. Усунення цих підметів і могло створити безособове речення" [5, 318]. Натомість інший російський мовознавець,

О. Шахматов, висловив думку, що лише частина безособових речень (а саме ті, що позначають явища природи) могла бути утворена з особових, тоді як для більшості випадків "безособову форму ніяким чином не можна вивести з особової". Зокрема, він наголошує на тому, що вже в давнину безособові форми дієслова позначали "внутрішні переживання людини, фізичні та моральні", що не дозволяє вважати їх наслідком розвитку особових конструкцій [7, 88-89]. Проте більшість науковців, що досліджували безособові форми дієслова та безособові речення не лише на матеріалі слов'янських мов, дотримуються думки, що вони є результатом генетичного розвитку двочленних особових конструкцій. Так, С. Кацнельсон зауважував, що при врахуванні історичного розвитку безособові дієслова германських мов виявляються особовими. На його думку, "в безособових конструкціях подані у зародку різні анімїстичні та культові уявлення" [4, 37].

Отже, є підстави вважати, що значна частина безособових дієслів східнослов'янських мов розвинулась на основі особових і є результатом дії певних лінгвістичних чи екстралінгвальних чинників. У нашій попередній роботі [3] було описано шляхи розвитку тих безособових дієслів, що позначають негативні тілесні стани людини та результати фізичного впливу на тіло (такі як укр. *крутить, ламає, пече, трусить, коле, спирає дух, покорчило, покривило, заціпило, схопило, рознесло* тощо). Ми показали, що у фольклорних текстах (передусім у замовляннях та прокльонах) більшість цих предикатів вживається також в агентивних конструкціях, де агентом виступає назва надприродної істоти (пор. *трясця трясє, різачка ріже, колька коле* та більш специфічні номінації позалюдських істот, яким приписується негативний вплив на тіло людини).

У цій розвідці ми розглянемо генезу безособових дієслів з семантикою каузованого руху. До цієї групи належать предикати *несе (носить, носило), занесе (занесло), принесе (принесло), тягне (тягнуло), водить (водило)* та ін. Деякі безособові дієслова, корені яких передають семантику руху, внаслідок процесів семантичної деривації отримали здатність позначати різноманітні внутрішні стани людини (*тягне, найшло, везе, пронесло*).

Речення з безособовими предикатами руху мають деякі змістові особливості. По-перше, сама дія мислиться такою, що не контролюється об'єктом переміщення, пор.:

А ми малими розійшлись —

Та вже й не сходились ніколи.

Мене по волі і неволі

Но сило всюди. Принесло

На старість ледве і додому. Т. Шевченко. Ми вкупочці колись росли...

Он пошел в сад, из саду вышел бессознательно на улицу, спустился под гору и очутился у реки. «Зачем меня сюда занесло?» — спросил себя Молотов, а сам как будто хотел угадать, кто завтра придет на это место. Н. Помяловский. Мещанское счастье.

У наведених прикладах ідея неконтрольованості переміщення підкреслюється одиницями контексту: *носило по волі і неволі* у Т. Шевченка, прислівником *бессознательно*, питальним реченням із прислівником *зачем*, що демонструє відсутність цілеспрямованості дії, у М. Помяловського. Компонент неконтрольованості особливо характерний для тих ситуацій, де об'єктом руху виступає суб'єкт мовлення (у реченні вживається займенник у першій особі).

По-друге, контексти з безособовими дієсловами переміщення можуть демонструвати негативне ставлення суб'єкта мовлення до об'єкта руху, пор.:

В металевій сітці Прокопа Гордійовича вільно гуляє два йоржі. Може б, і впіймав щось, коли б не принесло оцю придибу, оцього сизоокого. Ю. Мушкетик. Крапля крові.

Только переступил порог, кто-то схватил его за руку.

— Тебя зачем принесло, пучеглазый? — дернув его за рукав, вполголоса спросила Фленушка. П. Мельников-Печерский. В лесах.

Звертає на себе увагу та обставина, що в прагматично навантажених контекстах, де суб'єкт мовлення негативно оцінює появу певної особи у своєму просторі, семантика неконтрольованості переміщення відступає на задній план або цілком зникає. У наведених контекстах з дієсловом *принесло* той самий зміст

міг бути виражений не каузативними, а агентивними дієсловами *йде, прийшов*, що призвело би, однак, до втрати як негативної оцінки ситуації, так і експресивності висловлень.

Наявність першої семантичної ознаки у безособових дієслів каузованого переміщення виводиться із семантики базових двочленних конструкцій, у яких у ролі суб'єкта дії мислиться надприродна істота (Бог, нечиста сила, доля, фатум тощо). Контексти з таким суб'єктом можуть актуалізувати ідею неконтрольованості переміщення людини у просторі, часом доведену до повної залежності від позалюдських сил; пор. ситуацію, описану М. Гоголем, коли герой потрапляє у негоду, збивається через свого п'яного візника з дороги і зрештою покладається лише на щасливий випадок:

Но в это время, казалось, как будто сама судьба решила над ним сжалиться. Издали слышался собачий лай. ... Чичиков извинился, что побеспокоил неожиданным приездом.

— Ничего, ничего, — сказала хозяйка. — В какое это время вас Бог принес! Сумятица и вьюга такая... Н. Гоголь. Мертвые души.

Поступове послаблення міфологічної свідомості призвело до того, що двочленні конструкції з суб'єктами — надприродними істотами втрачали семантику неконтрольованості дії і дедалі частіше виконували роль сталих виразів, клішованих мовленнєвих формул. Для виразів з іменним компонентом *Бог (Бог несёт, Бог принёс)* негативна оцінка ситуації в цілому не характерна, пор.:

— Никак Пантелей из Макаровской экономии?

— Я самый, — ответил объездчик.

— То-то я вижу. Не узнал — богатым быть. Откуда бог несёт?

— Из Ковылёвского участка. А. Чехов. Счастье.

Натомість всі агентивні фраземи з іменними компонентами, що називають демонічну істоту, наділені яскравою негативною оцінкою і служать для вираження ставлення мовця до особи, яка з'являється / перебуває десь невчасно, недоречно. Це вирази на кшталт рос. *дьявол (лукавый, леший) принёс, лихая*

(*нечистая, нелёгкая*) *принесла, чёрт носит, черти носят, черт несёт, бес понёс* тощо. Семантика агентивних фразем з дієсловами доконаного та недоконаного виду може визначатися семантикою самого дієслова, зокрема, завершеністю чи процесуальністю позначуваної дії, а також (у межах недоконаного виду) — односпрямованістю чи різноспрямованістю руху (*нести — носить*). Вирази з дієсловами доконаного виду переважно мають семантику завершеного руху і позначають небажану для мовця появу особи у певному місці:

— *Что ты ночью бродишь, каин?*

Черт занёс тебя сюда! А. Пушкин. Утопленик.

У XVIII ст. двокомпонентні одиниці активно вживались у літературних творах як експресивні засоби з негативною оцінкою на позначення поведінки якоїсь особи. Так, у російських літературних творах XVIII ст. зафіксовані вирази *нелегкое несет, нелегкая занесла, нелегкая мчит, нелегкая сует* [Пал. 186], *черт ведет* [Сл. XVIII 71].

Подібні фраземи представлено й у словниках діалектної фразеології. Пор. псковські одиниці *хвороба принесла (поднесла)* кого ('о нежелательном появлении кого-л., наступлении чего-л. '), *хвороба (лихая) несёт / понесла* кого куда, *бес несёт*, марковані у словнику позначкою «несхвальне» [ППП 77]. Відзначимо й рідкісні паремії з агентивним компонентом: *Кой бес вомчал, тот и вымчит* [ПРН 1, 124], *Черт ли нес на дырявый на мост?* [ПРН 1, 192], *Передние колесы лошадь везет, а задние — чорт их несет* [ППЗ 105], *Чорт понёс, не подмазавши колёс* [ППЗ 116], *Убил да ушел — Бог унёс, а поймали да побили — не черти водили* [Аник. 310], а також білоруські приказки *Внесець нечистая, не вынесець и Пречистая* ("попавшему в беду плоха надежда на защиту приятелей") [Нос. 14], *Завев, як чорт добрую душу* ("говорят шуточно в случае неустойки чьей-либо в данном слове") [Нос. 44]. Загалом в ролі агентивного компонента може бути представлена будь-яка номінація нечистої сили, пор.:

Красавина. *Ах ты, батюшки мои, как перепугал, окаянный! <..> Ишь тебя где луканька-то носит!* А.Н. Островский. За чем пойдешь, то и найдешь.

Український фразеологічний фонд, окрім тих одиниць, що збігаються з російськими та білоруськими, зберігає і деякі оригінальні сталі вирази з тою ж семантикою, як, наприклад, *повітря носить, лихо несе, дідько несе, лиха година принесла, ледащо принесло*:

“Ну, таки принесло ледащо отого дзвонаря, оте брязкало! Забавлятиме старих хазяїнів, замовлятиме їм пристрїт, неначе знахурка, і буде довго замовлять ...”, — думав Радюк. І. Нечуй-Левицький. Хмари.

*Он чоловіка десь повітря носить,
а ти бідує з свекрушиськом проклятим, —
ні жінка, ні вдова — якась покидька!* Леся Українка. Лісова пісня.

Оришка. Ой лишенько, батько вже вертаються!

Антон. Чи й справді? Так, так! Вже його лихо несе!

М. Кропивницький. Пошились у дурні.

В основі подібних виразів лежить архаїчне поганське вірування в те, що людина позбавлена власної волі і не може діяти за власним розсудом, натомість всі її вчинки зумовлені впливом позалюдських (вищих) сил. Подібні вірування зберігалися серед східних слов'ян доволі довго, співіснуючи з християнським догматом про свободу вибору та відповідальність за скоєні вчинки. Зокрема, ще у ХІХ ст. селянство було переконане, що людину підбурює до самогубства нечиста сила, яка по смерті отримує владу над душею самогубця. Не менш усталеними були вірування, які пояснювали блукання людини в степу, горах, лісі чи навіть у знайомому місці (поблизу села, у дворі, у власній хаті): повсюдно вважалося, що людину «водить», тобто примушує рухатися за певним маршрутом, нечиста сила. Подібні вірування докладно проаналізовано в нашій роботі [2, 248-263].

На збереженні у мовленні агентивних (двочленних) конструкцій з першим компонентом — номінацією надприродної істоти — позначилися як довготривале існування подібних вірувань у масовій народній свідомості, так і їхній статус світоглядного стереотипу, здатного пояснювати різноманітні життєві феномени і регулювати поведінку. Оскільки народна свідомість протиставляла

божественне (чисте) та демонічне (нечисте) начала, останнє у всіх своїх проявах набувало негативної оцінки, що переносилася на мовні одиниці. Зокрема, негативна оцінка стала невід'ємною частиною практично всіх мовних формул, у яких згадується нечиста сила, в тому числі й тих, що було розглянуто вище. В семантиці таких одиниць міг зберігатися і компонент неконтрольованості переміщення, однак він відступив на задній план перед більш релевантною для мовної свідомості оцінною семантикою.

Розвиток безособових дієслівних форм з семантикою каузованого переміщення в просторі відбувався на основі двочленних конструкцій шляхом відпадиння першого (агентивного) компонента. Мовний матеріал свідчить, що безособові дієслова та двочленні конструкції повністю збігаються за значенням та функціонально. Причини переходу від агентивних до безособових конструкцій цього типу, як і у випадку предикатів з семантикою хворобливих станів, пов'язані з табуванням окремих лексичних одиниць, референти яких — позалюдські, надприродні чи навіть етнічно чужі істоти — становили загрозу для носіїв традиційної культури. Однак культурна заборона щодо вимовляння таких імен у східних слов'ян не мала категоричного характеру і часто порушувалася як у побутовому мовленні, так і у фольклорних текстах. Другою причиною, яка, очевидно, також сприяла перетворенню агентивних конструкцій у безособові, була поступова втрата народної віри у втручання надприродних сил у людське буття.

Література

1. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой. — М. : Наука, 1970.

2. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : Монографія. — Луцьк: РРВ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007.

3. Жуйкова М.В. Безособові дієслівні форми в контексті народної культури // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. — № 843. — Серія "Філологія". — Вип. 55. — Харків, 2009. — С. 120—124.

4. Кацнельсон С. К генезису номинативного предложения. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1936.

5. Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 6. — М. : Учпедгиз, 1938.

6. Українська мова. Енциклопедія. — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2000.

7. Шахматов А. Синтаксис русского языка. Изд. 2. — Л. : Учпедгиз, 1941.

Джерела

Аник. — Русские пословицы и поговорки / Под ред. Аникина В.Н. — М.: Художественная литература, 1988. — 431 с.

Нос. — Сборник белорусских пословиц, составленный И.И.Носовичем. — СПб., 1874. — 232 с.

Пал. — Палевская М.Ф. Материалы для фразеологического словаря русского языка XVIII века. А-Я. — Кишинев: Штиинца, 1980. — 388 с.

ППЗ — Пословицы, поговорки и загадки в рукописных сборниках XVIII-XX веков / Издание подготовили М.Я.Мельц, В.В.Митрофанова, Г.Г.Шаповалова. — М.-Л. : Из-во АН СССР, 1961. — 289 с.

ППП — Словарь псковских пословиц и поговорок. / Сост. В.М.Мокиенко, Т.Г.Никитина. — СПб. : Норинт, 2001. — 176 с.

ПРН — Даль В.И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. Сборник в 2 томах. — СПб.: Литера - "ВИАН", 1997.

Сл. XVIII — Словарь русского языка XVIII века. Вып. 3. (Век — Воздувать). — Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. — 296 с.